

УДК 303.446:371.13

**ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ
ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН У ВНЗ УКРАЇНИ ТА ВЕЛИКОБІТАНІЇ:
ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ УЗАГАЛЬНЕНОГО ДОСВІДУ**

Катревич Л.В., здобувач

Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана
Хмельницького, Україна, Хмельницький

У статті представлено основні орієнтири гуманітарної освіти в Україні. Акцентовано увагу на доцільності вивчення закордонного досвіду для вдосконалення вітчизняної системи підготовки педагогів гуманітарного профілю. Подано порівняльний аналіз окремих компонентів професійної підготовки майбутніх учителів гуманітарних дисциплін у вищих закладах освіти України та Великобританії. Зокрема, розкрито основні характеристики змістового наповнення навчальних планів та програм, а також особливості використання різних форм та методів навчання та оцінювання студентів - майбутніх учителів гуманітарного профілю у процесі підготовки у ВНЗ України та Великобританії. Виокремлено спільні та відмінні риси цих компонентів.

Ключові слова: гуманітарна освіта, гуманізація освіти, професійна підготовка, порівняльне дослідження, вчителі гуманітарних дисциплін.

соискатель, Катревич Л.В. Профессиональная подготовка будущих учителей гуманитарных дисциплин в ВУЗах Украины и Великобритании: сравнительный анализ обобщенного опыта / Национальная академия государственной пограничной службы Украины имени Богдана Хмельницкого, Украина, Хмельницкий

В статье представлены основные ориентиры гуманитарного образования в Украине. Акцентируется внимание на целесообразности изучения зарубежного опыта для совершенствования отечественной системы

подготовки педагогов гуманитарного профиля. Представлен сравнительный анализ отдельных компонентов профессиональной подготовки будущих учителей гуманитарных дисциплин в высших учебных заведениях Украины и Великобритании. В частности, раскрыты основные характеристики содержательного наполнения учебных планов и программ, а также особенности использования различных форм и методов обучения и оценки студентов - будущих учителей гуманитарного профиля в процессе подготовки в вузах Украины и Великобритании. Выделены общие и отличительные черты этих компонентов.

Ключевые слова: гуманитарное образование, гуманизация образования, профессиональная подготовка, сравнительное исследование, учителя гуманитарных дисциплин.

aspirant, Katrevych L. V. Professional training of future teachers of humanities in HEE of Ukraine and Great Britain: contrastive analyses of general experience / National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine named after B. Khmelnytsky, Ukraine, Khmelnytsky

In the article, the main benchmarks of humanitarian education in Ukraine are given. The attention is paid to advisability of foreign experience studying for the improvement of national system of humanities teachers' professional training. Contrastive analyses of particular components of future humanities teachers' professional training in higher educational establishments of Ukraine and Great Britain is shown. In particular it has been revealed the main characteristics of substantive content of curricula and syllabuses and also different forms, training and evaluating methods of students – future teachers of humanities in the process of training in HEE of Ukraine and Great Britain. Common and distinctive features of these components have been pointed out.

Key words: humanitarian education, humanization of education, professional training, contrastive investigation, teachers of humanities.

Вступ. Сьогодні в Україні відбувається трансформація освітньої парадигми, що зумовлює переорієнтацію навчально-виховного процесу із

зовнішніх характеристик гармонійно розвиненої особистості на її внутрішній розвиток. У царині гуманітарної освіти цей процес супроводжується, зокрема відмовою від монополії однієї ідеології чи однієї історичної концепції в тлумаченні минулого, утвердженням принципів плюралізму, свободи думки та багатовекторності наукового пошуку. Окреслені зміни передбачають формування в учнів мовної, історичної та суспільствознавчої компетентності, зокрема здатності до іноземної комунікації, самостійного аналізу явищ і процесів суспільного життя у зв'язках та суперечностях, пошуку інформації про життя людей у минулому, її аналізу, інтерпретації та оцінювання, формулювання, висловлювання та обстоювання власної думки, здійснення власного вибору, ведення дискусій з суспільних проблеми, розмірковування, спілкування та співпраці в навчанні [5]. У зв'язку із цим професійна підготовка вчителів гуманітарних дисциплін в Україні вимагає якісного змістового та методичного оновлення, через використання практично-діяльнісних і творчих методик та технологій навчання, орієнтуючись на європейські цінності, полікультурність та, при цьому, зберігаючи національні здобутки. Гуманізація освіти, її орієнтація на розвиток особистісного потенціалу учня вимагають суттєвого поліпшення змісту та методики психолого-педагогічної підготовки вчителя гуманітарного профілю.

Удосконаленню системи української вищої педагогічної освіти сприятиме вивчення не тільки вітчизняних надбань у педагогічній науці, але й науковий аналіз зарубіжного досвіду щодо організації педагогічної освіти, зокрема гуманітарно-педагогічної, у високорозвинених країнах світу. Досвід Великобританії у цій сфері по праву вартий уваги, адже ця держава була одним із учасників-підписантів «Спільної декларації про гармонізацію архітектури європейської системи вищої освіти» – Сорбоннської декларації 1998 року, де ключовою було проголошено ідею перетворення Європи на «Європу знань» і створення такої спільної системи освіти, яка була б спрямована на полегшення мобільності студентів, а також на розширення їхнього працевлаштування. Це започаткувало Болонський процес, до якого приєдналась й Україна у 2005 році.

Також Великобританія, будучи країною наукових інновацій, в той же час славиться багатовіковими педагогічними та культурними традиціями, які визнаються у всьому світі.

До аналізу зарубіжного досвіду у педагогічній освіті сьогодні звертається чимало науковців, зокрема розглянуто професійно-педагогічну підготовку вчителів у Великій Британії (Н. Яцишин), формування професійної майстерності вчителя в системі педагогічної освіти Англії та Уельсу (Ю. Кіщенко), особливості методичної підготовки вчителів англійської мови у Великій Британії (І. Задорожна), охарактеризовано соціокультурний компонент підготовки майбутніх учителів початкової школи (О. Волошина), здійснюються розвідки щодо деяких аспектів професійної підготовки вчителя у Німеччині (С. Бобраков), Польщі (С. Деркач), Фінляндії (Н. Базелюк) тощо. Однак, поза увагою науковців залишається досвід професійної підготовки вчителів гуманітарного профілю у розвинених країнах світу, зокрема Великобританії, та можливості використання позитивних закордонних надбань у цій сфері в Україні для встановлення відповідності європейським стандартам.

Формулювання мети статті та завдань. Виходячи з вищевикладеного, маємо за мету у даній статті провести зіставне порівняльне дослідження окремих компонентів професійної підготовки вчителів гуманітарних дисциплін (надалі ГД) в Україні і Великобританії, виокремити спільні та відмінні риси.

Виклад основного матеріалу статті. Професійна підготовка майбутніх учителів ГД в Україні розглядається в системі вітчизняної підготовки педагогів загалом, як це відбувається й у Великобританії. Підготовка майбутніх педагогів в Україні регламентується такими нормативно-правовими актами як «Концептуальні засади розвитку педагогічної освіти України та її інтеграції в європейський освітній простір», Національна доктрина розвитку освіти, закони України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про професійно-технічну освіту», «Про позашкільну освіту», «Про вищу освіту», Державна програма «Вчитель». У той же час у Великобританії діють Національний стандарт кваліфікованого вчителя Англії та Уельсу, Стандарти про реєстрацію

вчителя у Шотландії та Професійні компетенції у Північній Ірландії. Спільною рисою обох держав є і те, що їх ВНЗ володіють автономію у розробленні навчальних планів та програм відповідно до чинних стандартів та вимог до ВНЗ у Великобританії та на основі освітньо-кваліфікаційних характеристик і освітньо-професійних програм в Україні.

В українських ВНЗ майбутні вчителі гуманітарного профілю проходять ґрунтовну теоретичну підготовку протягом усього періоду навчання одночасно з елементами практичної підготовки на 4 та 5 (6) курсах (паралельна модель). У Великобританії існують різні шляхи здобуття педагогічної освіти, зокрема шлях 3-річної підготовки у педагогічному коледжі (3-4 роки), шлях університетської однорічної програми з присудженням післядипломного сертифіката в освіті (Postgraduate Certificate of Education (PGCE), Postgraduate Diploma Secondary Education (PDSE)) на базі 3-річної університетської освіти (наприклад, бакалавр мистецтв тощо) (послідовна модель), шляхи через підготовку вчителів на базі школи (a school-based initial teacher training, Teach First, School Direct). Однак, наше дослідження показало, що для отримання можливості викладання у середній школі у Великобританії, абітурієнти здебільшого обирають шлях університетської однорічної програми, тобто послідовну модель підготовки.

В Україні, на відміну від Великобританії, не сформовано чіткої системи професійного відбору вступників на педагогічні спеціальності, а використовуються результати зовнішнього незалежного оцінювання для виявлення теоретичних знань абітурієнта з відповідних предметів. Натомість в Англії розроблене та з вересня 2013 року активно застосовується тестування з перевірки професійних навичок на математичну та лінгвістичну грамотність. Раніше це були випускні кваліфікаційні тести, однак з метою виявлення найбільш обдарованої молоді з відповідним потенціалом для майбутньої педагогічної діяльності таку перевірку абітурієнти проходять перед вступом на навчання. Основним завданням тестування на перевірку професійних навичок є не виявлення предметних знань абітурієнтів, а саме оцінювання основних

умінь, якими майбутні вчителі повинні володіти для виконання їх професійної ролі у школі незалежно від етапу навчання та спеціалізації. Для цього, як ми зазначали, ВНЗ проводять співбесіди зі вступниками. Важливим аспектом є і те, що тестування на математичну та лінгвістичну грамотність не дублює шкільні екзамени з відповідних предметів, так як усі завдання у тестах перенесені в професійний контекст, а питання і задачі опираються на реальні дані та інформацію, з якою вчителі зустрічаються у щоденній роботі [7, с. 5].

Також дослідження показало, що британські ВНЗ пропонують програми підготовки з ширшого кола шкільних гуманітарних дисциплін, зокрема: англійської мови та літератури, історії, права, іноземної мови, географії, громадянської освіти та релігієзнавства. В Україні ці програми, як правило, обмежуються підготовкою вчителів українська мови і літератури, іноземної мови і зарубіжної літератури, історії. Спеціалізаціями гуманітарно-педагогічних спеціальностей є громадянська освіта і релігієзнавство, останнє представлено як окрему спеціальність лише в деяких вітчизняних ВНЗ (Катехитично-педагогічний інститут Українського католицького університету, Університет менеджменту освіти НАПН України, Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника тощо). Така відмінність пояснюється насамперед тим, що у Великобританії громадянська освіта та релігієзнавство визначені Національною навчальною програмою як обов'язкові для вивчення, а в Україні – факультативними, вибірковими, при цьому вчителі можуть самостійно обирати робочі програми та визначати тематичну наповненість курсів. Підготовка фахівців з навчання даних предметів в Україні переважно здійснюється за рахунок підвищення кваліфікації та перепідготовки педагогічних кадрів гуманітарного профілю. Важливо відмітити і те, що географія, відповідно до нормативно-правових актів МОН України, відноситься до дисциплін природничого циклу [4], тоді як у Великобританії цей предмет розмежовується між гуманітарними та природничими науками.

Аналіз навчальних планів та програм дозволив нам визначити деякі узагальнені тенденції професійної підготовки майбутніх учителів гуманітарного профілю у ВНЗ України та Великобританії.

Для підготовки педагогів гуманітарного профілю в українських ВНЗ нормативні навчальні дисципліни та практика включають такі цикли: гуманітарної та соціально-економічної підготовки, фундаментальної та природничо-наукової підготовки, професійної та практичної підготовки. Для забезпечення системності у вивченні навчальних дисциплін, уникнення дублювання навчального матеріалу та зміцнення міжпредметних зв'язків фундаментальна підготовка здійснюється шляхом впровадження інтегрованих навчальних дисциплін [3, с. 86]. Хоча, як показало наше дослідження, сьогодні в українській гуманітарній педагогічній освіті впроваджуються деякі інтегровані курси, цей процес характеризується повільністю та стихійністю, так як інтегровані дисципліни запропоновано не у всіх ВНЗ або ж запропоновано у різній кількості та з різним змістовим наповненням та неоднаковими дисциплінарним поєднаннями. Перевага надається одно-аспектним дисциплінам з вивчення мов, літератур, культур, історії тощо. Вважаємо, що хоча такий підхід і забезпечує студентів послідовними ґрунтовними знаннями з кожного предмету окремо та все ж не сприяє встановленню інтеграційних, міжпредметних зв'язків. У той же час у навчальних планах ВНЗ Великобританії, зокрема Університету Бірмінгема, Брістоля, Лондона тощо знаходимо широкий спектр навчальних дисциплін, які відкривають інформацію не лише з відповідної сфери, але й надають можливість інтегрувати знання з різних гуманітарних предметів, а саме літератури та історії, літератури та культури, мови та політики, історії та релігії, географії та культури, географії та історії, історії та політики тощо. Для прикладу наведемо назви декількох навчальних модулів, які запропоновано для вивчення студентам спеціальності «Історія» на 1-3 курсах Університету Бірмінгема (рівень «Бакалавр мистецтв» – Bachelor of Arts): «Погода, клімат та історія людини» («Weather, Climate and Human History»); «Вступ до ЗМІ, культури та суспільства» («Introduction to

Media, Culture and Society»); «Людське суспільство та культурні зміни» («Human Societies and Cultural Change»); «Місце жінки: історія жінок Англії в період з 1857 до 1990-х рр.» («A Woman's place: a history of women in England from 1857 to the 1990s»); «Злочинність та громадський порядок у середньовічній Англії» («Crime and public order in medieval England»); «Великі міста та маленькі світи: створення ранніх сучасних міст» («Big cities and small worlds: the making of the early modern cities»); «Витоки англійського пейзажу» («The origins of the English landscape») тощо [6]. Як бачимо, наведені навчальні курси мають характер інтегрованості, взаємопов'язаності собою одразу кількох сфер суспільного життя, що допомагає студентам краще досягнути його проблемність та багатосторонність, розвивати критичне мислення навички аналізу.

Характерним для української педагогічної освіти є і принцип неелективності навчальних курсів, тобто студенти фактично не мають права самостійно обирати навчальні дисципліни відповідно до своїх інтересів, як це є у Великобританії, де пропонуючи студентам альтернативні дисципліни для самостійного вибору, навчальні заклади тим самим реалізують особистісно-орієнтований підхід до навчання. Так, британські ВНЗ дають можливість студентам самостійно обирати від 2 до 4 дисципліни із 10-20 запропонованих кожного семестру, в залежності від курсу навчання. Можливості вибору курсів студентами лише нещодавно почали впроваджуватись у рамках освітніх програм і представлені в навчальних планах лише деяких вітчизняних університетів (Львівський національний університет ім. І. Франка, Вінницький державний університет ім. М. Коцюбинського, Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди тощо).

Особливістю підготовки вчителів ГД сьогодні є реалізація «Європейського виміру», що знаходить відображення у: визначенні мети і завдань підготовки вчителів; включенні вивчення європейської специфіки у змісті окремих дисциплін навчального плану; визнанні необхідності забезпечення реалізації рішень Болонського процесу та релевантних стандартів якості освіти; участі у

європейських проектах і схемах забезпечення мобільності студентів; заключенні міждержавних та міжінституційних угод; законодавчому забезпеченні вивчення іноземних мов [3, с. 86]. Однак, при підготовці вітчизняних учителів поки що приділяється недостатньо уваги вивченню європейських цінностей, зокрема у підготовці вчителів української філології ці аспекти практично відсутні. Як показало дослідження, переважна частка реалізації європейського виміру припадає на підготовку вчителів іноземних мов: в навчальних програмах приділяється увага соціокультурним та інтеркультурним аспектам, які торкаються міжкультурних стосунків. У той же час у навчальних планах бакалаврів гуманітарних наук британських ВНЗ, зокрема в Університеті Бірмінгема, знаходимо чимало курсів, спрямованих на опанування знань про Європу, зокрема: «Міжкультурна теологія» (спеціальність «Теологія і релігія»), «Тоталітарна Європа», «Європейський трудовий та соціалістичний рух», «Історія європейської інтеграції з 1945 р.», «Вступ до європейської політичної філософії» (спеціальність «Історія») тощо.

Як і у Великій Британії, основними формами навчання у вищих педагогічних навчальних закладах України залишаються лекції, семінарські та практичні заняття (часто відмінність між двома останніми не розрізняється). Разом з тим, існують певні особливості у співвідношенні цих форм та їх методично-змістовному наповненні. Варто відмітити і те, що в Україні відсутня така форма заняття як тьюторіал, участь в якому бере мала кількість студентів, що дозволяє викладачеві поспілкуватися з кожним із них. Характерною новою ознакою часу є дедалі більше використання інформаційно-комп'ютерних технологій на лекційних заняттях в українських ВНЗ, що дає змогу більш лаконічно подавати «великі» теми предметів гуманітарного циклу.

Однак, аналіз навчальних планів та програм підготовки майбутніх вчителів ГД, а також дослідження вітчизняних науковців засвідчують, що в Україні домінують традиційні методи організації навчального процесу, технології особистісно-орієнтованого та пошукового навчання перебувають на етапі запровадження, застосовуються мало та використовуються здебільшого при

вивченні практичних дисциплін, за якими сліднують певні практичні (польові, дослідницькі) роботи. Студент часто виступає як пасивний продукт педагогічних впливів, диктату суспільства і колективу [2, с. 154], що пояснюється тривалим впливом на українську освіту радянських догм, небажанням викладачів «старої» ланки переходити до застосування нових технологій та методик навчання. Вважаємо, що це в подальшому може сприяти наслідуванню молодими вчителями традиційного диктаторського підходу до навчання (що особливо небажано для педагогів ГД) та суперечитиме принципам демократизації та гуманізації освіти. Назви навчальних дисциплін не містять у собі проблемності, не наштовхують на роздуми, а несуть уже готові висновки та оцінки. Також, нерідко навчальна діяльність студента під час семінару чи практичного заняття зводиться до простого відтворення попередньо опрацьованого матеріалу на лекції шляхом його переказування. Крім того, через участь у такому занятті зазвичай понад 10 студентів викладач не має змоги поспілкуватися з усіма та почути думки кожного. Дослідники у сфері підготовки вчителів історії О.В. Білюк та С.Ю. Сургова стверджують: «Вузівська традиційність семінарів (лекцій) створює у студентів загальне уявлення про структуру знань і їх обов'язкові атрибути: план, список літератури, конспект» [1, с. 71], доповнюючи їх думку, зазначимо, що таке навчання не сприяє розвитку креативності, критичного мислення, формування творчих пошуків розв'язання проблеми, необхідних для професійної діяльності вчителя гуманітарного профілю.

Під час опрацювання навчальних планів та програм підготовки майбутніх учителів ГД у ВНЗ Великої Британії та України ми виявили спільні для цих держав форми оцінювання студентів гуманітарного профілю, зокрема: творчі та практичні роботи, дискурсивні есе та курсові роботи, дослідження та інтерпретація даних, усні презентації, тести, усні та письмові іспити тощо. Однак, частота використання цих форм відрізняється. Зокрема, дослідженням виявлено, що у Великобританії найпоширенішою формою оцінювання навчальної діяльності студентів гуманітарного профілю є написання описових і

проблемних есе, есе-роздумів, які стимулюють творче мислення. Часто написання есе виступає і методом оцінювання у формі іспиту. Натомість в Україні сьогодні широко застосовується така форма оцінювання як тестовий контроль. Його переваги полягають у виявленні конкретних знань студента та швидкості перевірки, витрачанні викладачем меншої кількості часу на оцінювання тестів. У той же час, тести відтворюють знання теоретичного матеріалу з певного предмету, але вони не демонструють і не розкривають власних думок, вражень, спостережень студента, загалом не носять характеру проблемності, цим самим не розвивають творчості та критичності мислення у студента-майбутнього вчителя гуманітарного профілю.

Висновки.

У вітчизняній і британській системах професійної підготовки вчителів гуманітарних дисциплін існують як спільні риси, так і певні особливості. Так, в обох державах взято курс на демократизацію та гуманізацію освіти загалом, її зорієнтованість на європейські цінності, влиття до загальноєвропейського освітнього простору, дотримання вимог Болонської декларації, зберігаючи історичні та національні традиції підготовки педагогів. Також, професійна педагогічна підготовка в обох державах регламентується стандартами, при цьому ВНЗ мають автономію у розробці навчальних планів і програм. Основні відмінності у підготовці вчителів гуманітарного профілю полягають у процесі відбору кандидатів на педагогічні спеціальності, змістовому наповненні навчальних планів, зокрема елективності курсів, інтегрованості дисциплін, акцентах на європейському вимірі, використанні методів пошукового навчання та особистісно-орієнтованих технологій.

Вважаємо, що надалі доцільно переходити до обґрунтування можливостей і рекомендацій щодо використання позитивного досвіду Великобританії у вітчизняній системі гуманітарно-педагогічної освіти.

Література:

1. Білюк О.В. Модель підготовки вчителя історії з урахуванням специфіки дисциплін педагогічного циклу / О.В. Білюк, С.Ю. Сургова // Педагогічні науки. Наукові праці. – 2013. – Вип. 15. – С. 68-71.
2. Бобраков С. Порівняльний аналіз узагальненого досвіду професійної підготовки вчителів у ВНЗ Німеччини та України / С. Бобраков // Порівняльно-педагогічні студії. – 2013. – № 2-3. – С. 152-157.
3. Волкова Н.Г. Характеристика вимог до підготовки вчителів іноземної мови в умовах ступеневої освіти / Н.Г. Волкова // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія. – 2013. – Вип. 39(3). – С. 85-92.
4. Деякі питання поєднань напрямів (спеціальностей) з додатковими спеціальностями і спеціалізаціями, за якими здійснюється підготовка педагогічних працівників освітньо-кваліфікаційних рівнів бакалавра, спеціаліста, магістра [Електронний ресурс]: наказ Міністерства освіти і науки України № 586 від 13.05.2014 – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0594-14#n22>.
5. Шкільна суспільствознавча освіта в Україні: 20 років трансформації [Електронний ресурс] / Лабораторія суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки Національної академії педагогічних наук України. – Режим доступу: http://histlab.edukit.kiev.ua/nashi_publicacii/statti/shkiljna_suspiljstvoznavaucha_osvita_v_ukraini_20_rokiv_transformacii/. Назва з екрану.
6. BA History [Електронний ресурс] / University of Birmingham. – Режим доступу: <http://www.birmingham.ac.uk/undergraduate/courses/history/history.aspx#CourseDetailsTab>. Назва з екрану.
7. Training our Next Generation of Outstanding Teachers. Implementation Plan. – 2011. – 17 p.

References:

1. Biliuk O.V. Model pidhotovky vchytelia istorii z urakhuvanniam spetsyfyky dysyplin pedahohichnoho tsyклу / O.V. Biliuk, S.Yu. Surhova // Pedahohichni nauky. Naukovi pratsi – 2013. – Vyp. 15. – S. 68-71.

2. Bobrakov S. Porivnialnyi analiz uzahalnenoho dosvidu profesiinoi pidhotovky vchyteliv u VNZ Nimechchyny ta Ukrainy / S. Bobrakov // Porivnialno-pedahohichni studii. – 2013. – # 2-3. – S. 152-157.

3. Volkova N.H. Kharakterystyka vymoh do pidhotovky vchyteliv inozemnoi movy v umovakh stupenevoi osvity / N.H. Volkova // Problemy suchasnoi pedahohichnoi osvity. Pedahohika i psykholohiia. – 2013. – Vyp. 39(3). – S. 85-92.

4. Deiaki pytannia poiednan napriamiv (spetsialnostei) z dodatkovymy spetsialnostiamy i spetsializatsiiamy, za yakymy zdiisniuietsia pidhotovka pedahohichnykh pratsivnykiv osvitno-kvalifikatsiinykh rivniv bakalavra, spetsialista, mahistra [Elektronnyi resurs]: nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy № 586 vid 13.05.2014 – Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0594-14#n22>.

5. Shkilna suspilstvoznavcha osvita v Ukraini: 20 rokiv transformatsii [Elektronnyi resurs] / Laboratoriia suspilstvoznavchoi osvity Instytutu pedahohiky Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy. – Rezhym dostupu: http://histlab.edukit.kiev.ua/nashi_publicacii/statti/shkiljna_suspilstvoznavcha_osvita_v_ukraini_20_rokiv_transformacii/. Nazva z ekranu.

6. BA History [Електронний ресурс] / University of Birmingham. – Режим доступу: <http://www.birmingham.ac.uk/undergraduate/courses/history/history.aspx#CourseDetailsTab>. Назва з екрану.

7. Training our Next Generation of Outstanding Teachers. Implementation Plan. – 2011. – 17 p.